

ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՐՎԱՆՉՏՅԱՆԻ ԵՐԿԵՐՈՒՄ ¹

«Հայրենասիրություն մի անկշիռ եկ
զերնարգո առաքինություն է եկ իսկա-
կան ըստյաց քուն արմատ»:

Գ. ՍՐՎԱՆՉՏՅԱՆ

Բ.

Տարոնում, որտեղ խմբագրում էր
«Արծուիկ Տարոնոյ» կիսամսյա թերթը, Գ.
Սրվանձադանը կատարեց իր վրա դրված
ծանր պարտականությունները: Դա Ս. Կա-
րապետի վանքի միաբանության մեջ ծագած
փոթորիկների շրջանն էր: Մշո ժողովրդին
դեպի լուսը առաջնորդելու շրջանը, մի
կողմից՝ հետադիմական Մամբրե Զաքա-
րյանականների, մյուս կողմից՝ լուսավո-
րյալների, Որիմյանականների կատաղի
պայքարի շրջանը:

1860-ական թվականներին Մշո դաշտի
Հայ ժողովուրդը ծանր հարկերից ու հա-
րժստահարություններից ազիկ էր մատնե-
րված:

Աղգային ցեղերի հետ միաժամանակ
դյուռացու արյունն էին ծծում ամեն կարգի
տիրող-դրկողները: Վերջինս միայն մի ելք
ունե՞ր՝ թողնել ամեն ինչ և հեռանալ...

Մուշը դաղթում էր:

Հայ մամուլը միայն ողբում էր:

Մշո Ս. Կարապետի վանքում նստած և
այդ ժողովրդի շահերի համար իրենց կյան-
քը դրած Որիմյանն ու Սրվանձադանը կա-
տաղի պայքար էին մղում տեղական անկար
օրգանների դեմ, որոնք անտարբեր դիտողի
դերում էին միայն: Հայրենասիրել երկվո-
րյակը տառապանքի մեջ էր: Երկուսն էլ
մենակ էին: Սակայն նրանց լավ էր ճանա-
չում ժողովուրդը: Ուստի նրանք ոչ մի ա-
ռիթ բաց չէին թողնում ժողովրդի մեջ քա-

րողելու այն մտքը, թե չկա ավելի մեծ
թշվառություն, քան հայրենի երկիրը թող-
նելը և կամավոր աքսորի մատնվելը:

Մուշը տաղնալ էր ապրում:

Գաղթականները ծածկել էին ճանա-
պարհները: Տեր ու տիրական չկար: Իրա-
վադուրկ գործիչները նրան ոչ մի կերպ
օգտակար լինել չէին կարող: Մնում էր դի-
մել Աղգային Վարչությանն ու Բարձրա-
դույն Դրանը: Եվ ահա, 1863 թ. վերջին
Գ. Սրվանձադանը Կ. Պոլսումն էր «Աղերս
առ Աղգային Վարչության» աղերսագիրքը
ձեռքին: Ամբողջովին սիրտ և զգացմունք
դարձած Սրվանձադանը գրում էր.

«Տարոնեն նոր կու դամ, վկա այն ա-
մեն թշվառությանց և աղետից» դոր
կը կրեն դավառայինք... եկած եմ մեր
աշխարհներու վշտաց և ցավոց թարդ-
ման կամ դուժկան. միշտեր, որոց
տեսակները բյուրավոր են և որոց զոհ
եղողները հազարավոր: Տարոնի ծոցեն
միայն այս ժամանակ 600-են ավելի
տուններ դաղթեցան անիրավաց ձեռքն,
անխիղճներու երեսն, անկարողության
և անտերություն համար... Տարոն իր
զավակներով հիվանդ և հոգեվարք է,
այս ցավալից լուրը հառաջուց բերալ
ձեզ ողբասաց «Արծուիկն» յուր: Ուստի
թիչի և դարմանիչ հասուցեք իրեն:
Ապա թե ոչ որի՞ն երեսփոխան պլտի
անխանկիթ, որի՞ն վարիչ, որի՞ն տնո-

¹ Սկիզբը տես «Էջմիածին», փետրվար-մարտ, 1944:

րեն: Հայաստանի անբնակ հողերուն, ամա-
յի տեղերուն»¹:

Այնուհետեւ խոսքն ուղղելով դավառա-
կան ցեղերին, գրում էր, թե նրանք այն-
պիսի խեղդատակներ են, որ ոչ միայն տե-
ղական ղեկավարներից, այլև նույնիսկ Ազ-
դային վարչութիւնից էլ պիտի խլեն բո-
լոր իրավունքները: Սահմանադրութիւնը,
գրում էր նա, այդ անխիղճների համար
ոչնչութիւն է և քանի կան նրանք, չի
գործադրվելու օրենքը գլուխկան վայրե-
րում: Այդ պատճառով Սրբանձոյանը պա-
հանջում էր՝ «...Սահմանադրութեան հետ
մարդ և մարդու հետ արտոնութիւն տալ,
պատրաստել, հանել ի դավառներ, մարդ,
որ երթա մարդ մարդոց ճանկէն ազատեա,
մարդ՝ որ երթա մարդկութեան իրավունքը
և սահմանադրութեան սկզբունքը նորոգ
հաստատեա»²:

Շարունակելով բողոքը, նա ավելաց-
նում է.

«Պարտ մանրախուլ խնդիրներու ժա-
մանակը չէ հիմա, անդին ահադին աշ-
խարհներ ձեռքէ կերթան. ձեր օրով
կերթան...

«...Ո՛հ, թերեւս այնպես չեն ըմբռներ
ձեր մտքերը հայաստանցւոց վշտաց
պատկերը, թերեւս չեն զգար այնպես,
ինչպես անոնք, որ անձամբ հաղորդ և
ակնաստես են եղեր այն աղետներուն,
որոնցմէ մեկն ալ ահա ես եմ ...

«...Մուշը մշտով, Տարոնը տարան, ա-
նոր բնակիչները հետզհետեւ սխալան,
շատերն անթոթութենէ մեռան... վերջին
գութաբերին կապասեք, որ դա և գու-
թեւ, թե ահա Տարոնս տունը ամբողջ
վրայով, և յուր որդիք տակը մնալով
ողջ ողջ մտան դերեղմանը...»³:

Ժողովրդի շահերովն ու խոհերովն ապ-
րող Սրբանձոյանը այս բողոքներէ համար
ինքնաբերիկ էլ ավելի անտանելի հալա-
ծանքներէ: Ուստի թողած Ս. Կարապետի
վանքի իր պաշտոնները նա առժամանակ
նահանջ կատարեց: Եւ ինչպես որ վիճակ-
ված էր նրան, այցելեց գաղթող ժողովրդ-

դին. հորդորեց նրան վայրերում մնալ և
հողից չառկվել: Տեսածն ու լսածը նա գրի
կը հառաչես սրտիդ խորերէն.
«Ո՛ւր է քո սեղան, մշեցի հայ, ինչո՞ւ
խնճույք չես կազմեր: Արարածները
բոլոր կը ցնծան հուսով նոր տարին
շնորհավորելով. քայց դու կհառաչես,
կը հառաչես սրտիդ խորերէն. —

...Լաց և արտասուք վերանակ եր-
գոց և զվարճութանց կը մատուցանե
մշեցի հայն նոր տարվուն տոնին, հոն
մանկամարդ մայր մը յուր մեկ դավա-
կին նայելով կը հեծեծե, հոս այրին իր
որբը գրկած միասին կողքան ու կմը-
կտան. այնտեղ նոր հարսը մեկ ձեռքը
իր կուրծքին վրա, մյուսը աչերուն
վրա դրած միայնակ նստեր ցուրտ և
դատարկ տան անկյունը կը դողդողա
և իր փեսայի պանդխտութիւնը կհիշե
ու կողբա: «... Իր խրճիթը ծածկող
դերաններն ալ տոկոս դրկած են, իր
գավաթին ժառանգութիւն ի՞նչ պիտի
թող տա, պա՛րտք, աշխատութիւն,
բա՛նտ, տուգանք, արտասուք մինչեւ
մահվան օրը, քրտինք հեղեղիլ թես և
անոր մեկ կաթիլն անդամ իրեն բաժի-
նը չէ: Թե՛ ռսկորները վշտելու չափ,
ստրկութեան քան զդերութեան քեշ վի-
ճակ»⁴:

Այս տխուր տողերը, որ Գ. Սրբանձ-
ոյանի Մշո դաշտի մի ընդարձակ նկա-
րադրութեան հատվածներն են, իր ժամա-
նակին մեծ աղմուկ հանեցին: Ոչ միայն
դավառական հայ և թուրք օրգանները,
այլև Օսմանյան պետութիւնն էլ զգաց
կործանարար քաղաքականութիւնը, որի
հետևանքով հայ գլուխացին դարձավ բնա-
վեր: Բայց և այս բանի հետևանքով էլ
Գ. Սրբանձոյանը անմիջ զաղտնի հսկո-
ղութեան տակ հենց Պոլսի կողմից: Սակայն
Սրբանձոյանը տողուն կամքի շնորհիվ հու-
սախաղութիւն չապրեց: Ընդհակառակը,
բոլոր ժամանակ նա յուրայիններին հորդո-
րում էր դործել, իսկ ներկան երջանկացնե-
լու համար պահանջում էր լավ ուսումնա-

¹ Ժամանակ հանդես, 1864, № 27, էջ 8.

² Ժամանակ հանդես, 1864, № 27, էջ 8.

³ Նույն.

⁴ Ա. Պալեսանյան, «Ճաշտի հայ մատենագրու-
թիւն» 1879.

սիրել մեր ժողովրդի պատմական անցյալը, հետեւել առողջ տրադիցիաներին, կյանքը դրամ դնել հայրենիքի համար։

Նա հայոց պատմութիւնը լավ ուսած լինելով տեղապահան նկարագրութիւններն ու հայրենի առասպելները ընթերցողին ներկայացնելիս հաճախ վկայակոչում էր մեր պատմիչներին։ Ապա նոր սերնդին հայրենասիրական ոգով դաստիարակելու նպատակով ամեն առիթ օգտագործում էր ոգեշնչելու հայրենիքի սիրո դադամիւրը։

«Գրոց—Բրոց»-ում նկարագրելով հայրենի երկրի սուրբ հողը, որ զուրկութունքով զրկել են քաջ նախնիները մարմինները, ծաղկելու պահէլ է մեր անցած ու դնացած շին ու ավերակները, որի վրա մինչ այսօր էլ կանդուն են մեր վկայարաններն ու կոթողները, Սրվանձաթանը բացակայում է։ Ա՛՛՛հ, որչափ անմահ և պանծալի Նիշատակներ դեռ կենդանի ունի մեր հայրենիքը։

Սրվանձաթան իրեն հատուկ յումորով ծաղրեց օտարամոլ և մայրենի բարբառը չսիրող այն ազգայիններին, որոնք կրթութիւն ստանալով Եւրոպայում, զսիրեցին դայն, հարմարեցան անոնց, և հետո թողին իրենց ընկն, հայրենին, ազգայինն ու ընտանին։

Ընթերցողին զուշացնելու նպատակով նա գրում է, թե ինքը քնամ նախապաշարված կամ իրենն ուրիշներից թանկ դնահատողներից չէ, ավելին, ինքը շատ բարձր է դնահատում եւրոպական մշակութիւնը, սակայն երբեք տեղի չի տա մոռանալու սեփականը՝ ազգայինը։

Ժամանակի հայ ոգին և հայոց լեզուն վատ ուսած պոստարնակ ազգայիններին մտրակում էր Սրվանձաթանը։

«...Կը վստահն այդ պարոններն ու օրերորդները քաջ քաջ եւրոպական լեզու մը, իսկ հայերենն խոսած ժամանակը կը հանգստին ու կը կանգուն, օժանդակ կը խնդրեն... միեւնուրն բոսքին մեղադրական մ'ալ ձգելով հայկականին

վրա, թե—է՛, սա մեր հայերեն լեզուն որքան պակաս և կրճատ է»։

Գ. Սրվանձաթանը լեզուն համարում է այն նախապայմանը, որի վրա պետք է հենվի յուրաքանչյուր ազգ ու ժողովուրդ, ուստի նա պահանջում է լեզվի ճշգրիտ ուսուցումը դպրոցում, սկսած հենց առաջին դասարանից։

Այդ նպատակով նա 1866-ին կազմեց ստորին դասարանների համար աշխարհարար լեզվով շարադրված մի դասագիրք, որը երկար ժամանակ գործածվում էր Տաճկահայաստանի դպրոցներում։

Լինելով ժամանակի հմուտ մանկավարժներից մեկը, Գարեգին Սրվանձաթանը երկար ժամանակ վարեց ուսուցչի և տեսչի պաշտոնները Վարազում, Մուշի Ս. Կարապետի վանքում, Կարինում և Պոլսում։ Նա պահանջում էր, որպեսզի մեր դասագրքերը կազմվեն ընտանեկան սովորութիւնների բազայի վրա, աշխարհաբար, հստակ լեզվով։ Որպեսզի մանկան մեծ անդամնայի՝ ինն մշակվին մայրենի լեզվի տարբերը, նա խնդիր էր հարուցում։

«Բուն աղք սրահեն, բուն ալքեն սկսելու է արդեն ուղղութիւնը, որուն մեր ազգը կարեւորութիւնն էտար և չտարվ ալ կարող չլինեի զինքն ուղղել, չուղղելով կարող չլինեի հառաջ ընթանալ։ Այո՛, ամեն բանը սկզբնէն, ալքեն, մանուկնէն, առաջին սրահեն ուղղելու ենք։ Դասագրքեր պետք են մանուկներուն պատշաճ, հասկանալի և սիրելի բառերով և առարկաներով...»²։

Նա մանկավարժներից պահանջում էր նաև, որ նրանք աշխարհագրական գիտելիքների ուսուցումն սկսեն տվյալ վայրից՝ տնից ու փողոցից, մինչև հայրենի հեռավոր բերդերն ու ավերակները, որոնք «ոչ միայն գլխաւոր և պիտանի կլինեն ուսանողին, այլև նոր ու մեծ լույս կուտան մեր հայկական լեզվին, մեր ազգային հրնազիրութեան ու պատմութեան, որք լի են թիւր հասկացողութեամբ»։

Սրվանձաթանի մանկավարժական դադափարները ժամանակին ըմբռնեց և կյանք

1 «Գրոց—Բրոց», էջ 10.

1 Նույն, էջ 17—18.

2 «Գրոց—Բրոց», էջ 20—21.

3 Նույն, էջ 22—23.

քում իրագործելի դարձրեց մանկավարժ Սեդրակ Մանդինյանը։ Նա պարզապես «Գրոց—Բրոցը» դարձրեց դպրոցի առաջին աստիճանի դասադիրը, կրճատելով այն ու արեւելահայ դրական լեզվի վերածելով։ Այդ դասադիրքով սերունդներ դաստիարակվեցին։ Այս դասադիրքի առաջին և կարեւոր մասը, «Մասունցի Դավիթը» կամ Մհերի դուռը-ն է կազմում։ Սրա շնորհիվ մեր էպոսը արագ մասսայականացավ։

Գիտակցված հայրենասիրությունն էր պատճառը, որ Սրվանձտյանին մղում էր դեպի ազգադրությունն ու ժողովրդական բանահյուսությունը։ «Մասունցի Դավիթը» առաջին անգամ նա դրի առավ ոչ պատահականորեն, այլ խորապես գգալով նրա նշանակությունը։

«Այս գործիկ» («Մասունցի Դավիթի» Վ. Բ.) հրատարակությունը հասկացողին համար արժեք կունենա, բայց կարծեմ արհամարողներ ավելի պիտի լինեն և այսպիսողներ, ոչ միայն այս գրվածքին կտորը, այլ ամբողջ սույն գրքույկը, ընդ որ և իմ անձը։ Ասոնք չհասկացողներն են։ Բայց մեր փուլերը չէ։ Քաջակրկն էր համարվում դեռ եթե համբույժով քան հոգի և եթ լինեն հավանող այս գործույն, և կը շարունակեմ, խրախույս տալով այլոց, որ հետևին, աշխատասիրեն ձեռք բերել, ի լույս ածել այսպիսի գրվածքները»։

Բայց ինչպես տեղեկեմ։ Մ. Աբեղյանն է նկատում, Սրվանձտյանը սխալվում էր։ Նրան փրախուսեցին բոլորը։ «Մասունցի Դավիթը» հանդիսացավ հայ հերոսական բանաստեղծության հիմնական ակունքներից մեկը։ Հայկական էպոսը նրա գրի առնելուց հետո միայն դարձավ հայ դիտական մտքի զբաղման առարկա։

Պատմականի և առասպելականի դերը լիովին հասկանալով էր, որ Սրվանձտյանը ոչ միայն «փորձում», այլև առաջարկում էր ստեղծելն հեղինակ իրավերը, ջրերու խորերը, շինից փրատակներն ու ավերակները փորձորել և խառնել բոլոր ու գրչով, և,

ազգ յուրաքանչյուր յուր նախնայաց անձանց և արարող ծանոթ առնել»¹։ «Այո, հարկ է, որ մենք զմեզ քաջ ճանաչենք, մեր հայրերը ճանաչենք, մեր հայրենիքը ճանաչենք»²։

Այս տեսանկյունից ելնելով նա գրի էր առնում մեր հարուստ ֆոլկլորի ընտիր նմուշները, նկարագրում ազգային սովորությունները, քրքրում էին ձեռագրերը, լույս էր ընծայում պատմական արժեքավոր հիշատակարանները, հրատարակում ձեռագրերի մեջ դարերով պահված և մեր բանասիրությանն ու ժողովրդին անհայտ հայ միջնադարյան տաղերգուների գործերը և այլն։ Այս բոլորի ուսումնասիրությունը նա անհրաժեշտ էր համարում որպես «գաղափարները բեղմնավորելու» ճշմարիտ միջոց։

«Կը գարհուրեմ ասել», գրում էր նա, «զորդ և ընթերցողներ ունինք բավականին շատ, ոսկայն անոնցմե շատերն անդետ են ազգային հին պատմության և ներկա կենցաղավարության. ներքին ինձ ասել, թե անդետ են նաև անոնցմե շատերն, որ այսօր ազգային օրենսդրի կամ կառավարողի պաշտոն ունին»³։

1877-78 թ. թ. ունե-թուրքական պատերազմը սոսկալի ծանր հետեւանքներ թողեց թուրքիայի ժողովուրդներին նյութական և լարտակալ կյանքի վրա։ Հաղթող տերության առաջ ծունկի եկած թուրքիայի զավառներում ծնունդ առան անիշխանական սրամադրությունները։ Երկրի ծայրամասերում միջնադարյան կյանքով արդող լեռնաբնակ ինքնիշխան ցեղերն ու տոհմերը զինված և զազանացած ավերածություններ էին սփռում երկրում։ Պատերազմի հետ կապված դժվարությունները լրացնում էին այն բոլոր տառապանքները, որ կրում էին մասնավորապես ջրիստոնյա ժողովուրդները թուրքիայում։

Նույն ադր վիճակում էր և հայ ժողովուրդը, որը գուրկ էր կյանքի ու գույքի ապահովությունից։ Դրա հետևանքով հայ ժողովուրդը շատ տեղերում բռնել էր արդեն գաղթի ճանապարհը։ Դա կատարվում

¹ Գրոց ու Բրոց, էջ 131.

¹ Սրվանձտյան, «Մանանյա» 1876, էջ 35.

² Նույն, էջ 33.

³ Նույն, էջ 38.

էր հայ մտավորականութեան քաղաքական ակնկալութիւններէ ափն շրջանում, երբ մեծ հուռով սպասվում էր ազգային ինքնավարութեան հաստատումը Բեռլինի վեհաժողովում: «Այն օրերը հայկական խնդիրն թե առած սալաւներ և հասեր էր Եվրոպիո մեծ տերութեանց դահլիճները և քաղցր հուշեր կանխեր սփուր էր Հայաստանի սփերականերուն և հայոց ավեր սրտերուն: Հայրենի հողն ու հողուն հալածարած հայն կենաց նոր շարժում մը կստանայր», գրում էր Սրվանձտյանը «Թորոս Աղար»-ում»¹:

Տնտեսական-բարոյական ու քաղաքական տառապանքների և մեծ հուշերի աշդ օրերին Կ. Պոլսի ափն ժամանակիս պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը համաձայնութիւն առնելով բարձրագույն Դռնից երեք վարդապետ գործողեց հայկական դավաններն ուսումնասիրելու, ժողովրդի նիստն ու կացը նկարագրելու, դժգոհութիւնների պատճառներն իմանալու, ղրպրոցներն ու եկեղեցիները հաճախելու, ներանց լիճակադրական տվյալները վերցնելու և, որ ամենից կարեւորն է, հայ գաղութներին իրենց մտադրութիւնից ետ կանդնեցնելու նպատակով:

Այդ երեք վարդապետներից մեկը Գ. Սրվանձտյանն էր, որ պիտի անցներ մոտ երկու տասնյակ դավաններ:

Ստանձելով այս պարտականութիւնը Գ. Սրվանձտյանը 1878 թ. ապրիլին մեկնում է դավաններ:

«Կերթայինք մենք ողջունատար և մխիթար՝ հուսարեկ հայոց», գրում էր նա իր այս տառջին ուղեվորութեան օրերին: Նա թողնում էր պնդադարձ Բյուզանդիոնն ու Վտափորի սքանչելի տները, որոնք, սակայն, ոչ մի բանով հարադատ չէին ռամկական սիրտն իր կրճերում կրող Սրվանձտյանին: «Օտար էին անոնք, ևս կերթայի հայրենյաց արևն ու դարունը ողջունել», գրում էր Սրվանձտյանը:

Իր այս նոր պարտականութեան մեջ Սրվանձտյանը ցուցարբեց իրեն հատուկ

նվիրվածութիւն, որ բխում էր նրա խառնվածքից և պարտաճանաչութեան բարձր գիտակցութիւնից:

«Հոգարութեամբ դնացի, հոգարութեամբ շրջեցա, հոգարութեամբ դարձեցի... հաղարափոր մխիթարութեանց կը հանդիպեք մեր հայրենական ջրերուն, հովերուն, մարգերուն, դրախտներուն, բերքերուն և պտուղներուն...»²:

Նույնպիսի եռանդով Սրվանձտյանը ձեռնարկեց երկրորդ ուղեվորութիւնը, որ տեղի ունեցավ հաջորդ 1879 թ. դարձանը: Այս ուղեվորութիւնը տեղեց մի քանի ամիս անընդհատ: Նա կրեց տեսակ տեսակ տառապանքներ, անցավ վտանգավոր ճանապարհներ, հաղթահարեց ամեն տեսակ խոչընդոտ, մուտք գործեց հայկական և թուրքական դուռերը, տեսավ, նկարագրեց ու ողբաց հայրենի ժողովրդի ծանր վիճակը:

Նա այս երկու ուղեվորութեամբ ռաբուլ գծեց Հայաստանի քարտեզը: Եղավ աշտեղ, ուր ոչ ոք սիրտ չէր անում լինել, մտավ այնտեղ, ուր մահ ու սարսուռ էր տիրում: Շատերի նման նա էլ աշդ ուղեվորութիւնների ընթացքում կաղմեց հանձնարարված վիճակադրութիւնները, բայց շատերից տարբերվեց նրանով, որ իր պարտականութիւնը չսահմանափակեց սոսկ վիճակադրութեամբ:

Մտնելով հուսարեկ, հայրենի օջախից խրտնած ժողովրդի մեջ, Սրվանձտյանը յուրահատուկ համոզիչ լեզվով կարողանում էր ողեվորել և հուսադրել նրան: Գտնում էր, որ որքան էլ տապալիքի որեւէ ժողովուրդ, այնուամենայնիվ նրա համար սղատութիւնն օտարների մոտ չէ: Ազատութիւնն ու երջանկութիւնը, լնչպես ճիշտ դատում է Սրվանձտյանը, մայրենի հողն է, քրտնաջան աշխատանքը և նրա համար համառ պայքարը նվաճողների դեմ: Այս բանում Սրվանձտյանը շատ է հիշեցնում «Երկրագործութեան» հեղինակին:

«Պաղոյը իր բուսած հողին վրա կը հասունանա, մանուկն իր մորը ջերմիկ

¹ Սրվանձտ. — «Թորոս Աղար», 1, էջ Ը — Թ:

² Նույն 1, էջ Ը:

³ Նույն, էջ Թ:

¹ Թորոս-Աղար 1, էջ ԺԳ:

ծոցը կը դարգանա: Եվ պտուղը հասուննալու, հունձը հնձնու եղանակն ամառն է՝:

Սրվանձոյանը լափատես հեղինակներից էր: Նա սպասում էր հայ ժողովրդի ազատագրութեանը, նրա «ամռանը»: Իր լափատեսութեանը սերմանում էր Հայաստանով մեկը:

«Կը Զանայի համոզել զիրենք (հայերին: Վ. Բ.) թե ամեն երկիր դեռեր կլինի, խափար կունենա, բայց չէ՛ որ Աստված ամեն օր առափնու կը բանա, լույս կուտա մեզ, ձմեռվանն հետո կուզա դարուն. ամեն արշաւն չորացած, քաշված, տրորված ու դոսացած հողը Աստված կրկին կը կանանչացնէ, դարնան արեւիով կը հալին ձյունները, կը տաքանան օրերը, կը ծաղկին դաշտն ու ծառերը, աշպեն և մեր վիճակը կնորոգվի»:

Սրվանձոյանը մերժում էր եւրոպական օրինաւորայի սնամեջ դադալարը: Նրա համար ազատութեանը դալու էր իր իսկ ժողովրդից, ներսից, տիրողների դեմ ելնելու ճանապարհով, որը սակայն, բացարձակ ձեռով ասել չէ՛ր կարող:

Երբ Հայաստանի իռլանդ պատվիրակութեանը Միլրայի Նորիսի ղեկավարութեամբ չընում էր Եվրոպայում և կամացուկ թիկացնում Բեռլինի ամօթաբեր վեհաժողովի դռները, Հայաստանի շատ քաղաքական դործիչներ հայկական հարցը լուծված համարելով՝ հրճմանքի օրեր էին ապրում: Բայց այդ հույսերը չարդարացան: Նորիսի թղթե դղալը մնացել էր բխբխող հարիսայի կճուճի մեջ...:

Այդ ժամանակ Հայաստանին՝ նրա կեղծ բարեաւանդին քաջածանոթ Սրվանձոյանը հույսի ոչ մի նշույլ չէր տեսնում եւրոպական օրինաւորների ճառերի մեջ: Նա անձամբ չընկնելով ինքն իր ճանաչողութեանը կորցրած ժողովրդի մեջ, արցունքն աչքերին, այդ ժողովրդին կոչ էր անում «Գորուստը կորսված տեղը» որոնել, այսինքն քաղաքական հարցերը հենց տեղում որոշել:

Հայաստանի մեջն է բուն ՀԱՅԿԱԿԱՆ խնդիրն, իսկ մենք Պերլինի մեջ կորոնենք դայն՝, դրո՞ւմ էր Սրվանձոյանը:

Իսկ մեկ այլ առիթով նա Բեռլինի կոնգրեսի հասցեին ահա թե ինչպիսի ծաղր է շարտում.

«—Թեպետ գետալը դեղ մը կար, բայց կարի հռչակալ էր անոր մոծակաց և լվոց բարձութեանն ու բարբարոսութեանը, ուստի և այս իրավամբ Պերլինի փոխարէն իմփնալարութեան և տնկալարքուն տված էր ամոնց իրենց որոշյալ տեղը» (Բնդ. իմն է Վ. Բ.):

Դրացի ժողովուրդների միջև աղբային կոխներ սերմանող օտարազգիների նկատմամբ Սրվանձոյանն ուներ որոշակի բացասական կարծիք և յուրայիններին զուլացնելու համար (որոնք տառապում էին եւրոպական օրինաւորայի հիմնադրութեամբ), դրում էր, թե նրանք կոխներ սերմանում էր հետո «խնդացին, ու ծալի դարկին խաղացին», ուստի անկարող է հավատ ընծայել: «Ոչ եղբարք,—չարունակում է դրել նա,—այս չէր մեր ընկիւղը... Այդ կեղծ բարեաւանդը ոչ հայուն հորեղբայրն էին և ոչ՝ հայուն քեռին, այլ ավելի ճարպիկ որսորդներ ու մսադործներ, որ զմեզ երեւելիք, պատրաստ ոչխարներու և պարակ կոխերուն տեղ դնելով մեր փարախն կոնգրես խորանցնել, հեռացնել և իրենց ձեռքը ձգելով ի սպանդ մատուցանել»:

Հավերժ. Իմնա Սրվանձոյանի մեջ այն բարձր մեծահոգութեանը, որ պայծառ էր Հայաստանի արևի պես, վճիտ ու խորունկ էր հայրենի լճերի պես: Դա նրա դեպի բրտաթոր աշխատավորներն ունեցած բարյացկամ վերաբերմունքն էր և՛ հայի և թուրքի, և՛ քրդի, և՛ չեքքի նկատմամբ առանց խտրութեան: Այստեղ,—մարդ հասկացողութեան այս իսկական աշխարհում,— Սրվանձոյանն անդնահատելի մեծութուն էր, որի անձնավորութեանը հարող մասսաները նրա անունը լսելիս, Երբ

1 Թորոս Աղբար, № 2, էջ ԺԸ,

2 » » № 2, էջ Դ,

3 » » № 1, 2:

1 Թորոս Աղբար, 1, էջ 270:

2 » » 1, էջ 334:

3 » » 2, էջ ԺԷ—ԺԸ:

ա այցելում էր դալանները, օր առաջ, խափորով դիմավորելու էին նրան:

Նա որպէս Հայաստանի ճամբորդ «Հա-
ճախ իր օրերն անց էր կացնում քրդական»
լրաններում և թուրքերի տներում: Նրան
արդանքով էին վերաբերվում թե քրդերը,
իս թուրքերը: Հաճախ նրան շրջապատելով
խորթ աշխատավորները հարցնում էին աշ-
տարհի խաղաղության, կյանքի լավացման
խտին: Ժողովուրդների այս անկեղծ բարե-
ամից պատկառում էին մինչև խել իր թըշ-
ւամիները:

Սրվանձոյանն իր ուղեվորության ըն-
թացքում նման էր կախարհ զորավարի, որ
նախաժամորեն ցանկալի խաղաղություն էր
տեղծում այն վայրում, որտեղ ուր էր
նրանք անցնում:

Աշխատանքի բնույթի և նվերվածու-
թյան տեսակետից Գ. Սրվանձոյանն իր է-
րրիայի տեհնանշանավոր դործիքն է: Մի
անգամանք, որ մեր պատմադրության
ողմից խիստ ուշադրով է և ուսումնասի-
ության կարոտ:

Թե՛ Սրվանձոյանը իրաք ինչ չնայելով
արեկամ է ուրիշ ժողովուրդների, այդ-
րեկում է մի հանդամանքից: Դա քրդերի
յանքը ուսումնասիրելու անդին է:

Դեպի այդ ժողովուրդն ունեցած հար-
անքի արդասիք պետք է համարել նրա՝
ողական հայտնի ամանդություններից մե-
ի՝ «Մարէ Սիսանէ»-ի թարգմանությունը
այերեն:

Գ.

«Հայր հայուն ծանոթացնել, հայր հա-
ուն արել առ է բարբոթին իմ փախաքս
ճանքս», դրում էր Սրվանձոյանն իր ա-
ղին ուղեվորության ժամանակ: Այս
անգամանքը շատ բարեբար ազդեցություն
թողել նրա զեղարվեստական ճաշակի
րա: Գուցէ ամենից շատ այս հանգամանքը
ներ պատճառը, որ Սրվանձոյանն իր ու-
ղեվորություններին կամ հենց որեւէ ստեղ-
ագործական ու հավաքական աշխատանքի

ընթացքում կատարում էր լիբիկական գե-
ղումներ:

Ինչպէս Ներսես վարժապետյանի կոն-
գալից, նույնպէս և Բարձր Դրան հրամա-
նագրից երևում է, որ Սրվանձոյանը գա-
վառներն է մեկնում անտեսական և վիճա-
կազրական տվյալներ հավաքելու նպատա-
կով: Բայց «Հայր հայուն» ծանոթացնել
ցանկացող ուղեվորն իր սահմաններից
դուրս գալով աշխարհագրական չոր ու ցա-
մաք նկարագրություններին և վիճակա-
դրական թվերին տալիս է այնպիսի բովան-
դակություն, որ ընթերցողը մի պահ ժո-
ռանալով իր վիճակը, բռնում է հեղինակի
վեշերից և ինքնամոռացման մեջ ընթանում
է նրա հետ այն վայրերը, ուր մի ժամա-
նակ զեղզեղել է իր անկրնկիլի աղթքները
Գ. Նարեկացին, ուր աղբել և ստեղծագոր-
ծել է Ենոթհալին, ուր անդ ու անդաստան
չեն է դարձել ժիր հայ մշակի ձեռքով:

Ահա նա շտապում է հասնել հոգնա-
վոր Ծովքը: Կարոտած ճամբորդը դրկում
է նրա հոգն ու քարերը:

«Կը փարիմ, կը դրկեմ, կը պաղնեմ,
կը սթափիմ, և այլ աչերս չվերցուցի
երկինք: Երկինքն րարձր փառք մը
դտած էի: Աչքս ի ծովն, միշտ ի ծովն
չեչտ ի ծովն»: Բայց տխուր է ծովը:
Որբացնում է Ենոթհալու հայրենիքը:
«Ծո՞ղ, դու է՞ր չես ծիծաղեք»:

«Բաներ կորոնեմ յուր մեջ, չցուցներ,
հարցումներ կընեմ իրեն, չպատասխանեք»,
որովհետեւ նա կորցրել է իր «երբմեհի դավ-
կըները»: Հայրենի հին հիշատակներին լուռ
ու տխուր հայեցմամբ Սրվանձոյանի աշ-
քերից դառն արցունքներ են քամել: Իր մեջ
արթնացած ազգային զգացմունքները նա
դրի էր տունում թափած արցունքներով:
Համբույր տալով «քարերուն, հողերուն,
փլատակաց վրա բուսած խոտերուն»,
նա դիմում է լեռներին ու ծովակին, որ
արձագանք են տվել «երկնային աշուղ»
Ներսես Ենոթհալուն, ջրերին ու թռչուննե-
րին, որոնք չարժեք են բանաստեղծի մտքի
քնարը, աստղերին ու արեգակին, որ

1 Նույն, 1, Գ.

2 Նույն, 1, Ե.

«սպաճառ և շքեղ ճառագայթներով ոչև-
վորած են «Առաջնություն, արեգակն ար-
դար, առ իս լույս ծագյալ» գեղգեղողին»¹:

Դեռ ցամաքը չէլած, հալը մը կը տես-
նեմ, սեփորակ փետուրներով, բարակ
վզիկով, դուրակ գլխով, որ ծածած էր
մեկ քով, թխորակ աչքերով, սպիտակ
լանջով, ծնկները ծալած ջրույն այսաց
վրա կերերա, սպալորի մը կամ անդին
կորուստ ունեցողը մը կը նմանի, բը-
նույթյան և առաջնության բոլոր գեղեցի-
կությունն ու գլխաթափյունը իրեն
վրա չաղկեր, անփութ հյատացք մը կը
ձգե աչքի ծայրով դեպի ի մեկ երբե-
մըն: Մինակ է ինքն բուրբուրին: Հան-
կարծ ծովուն հատակը կիջե, կանհե-
տանա, խորերը կը հուզե, և ահա ջը-
րունք երեսը կենեկ արատա և ունայն,
միևնույնը տխուր տխուր ու նիւ-
քով...: Ի՞նչ կորոնեմ, ինձ հա-
վուկ»²:

Տեղացիներից լսում է, որ այդ հավա-
կի անունը Թորոս Աղբար է: Դառնալով
նրան, ասում է.

«Այ Թորոս Աղբար, որ կհուզես ծա-
վուս խորերը, կհուզես անդունդնե-
րը... ո՞ր մեկ կորուստներդ կը խնդ-
րես... Լեփոնյա՞նց, Լեփ Ներսիսյանց,
Հեթումյա՞նց, Լեփ Դրեղսրիսյանց,
խու՛ւյն, Լեփ սաղաթարան... գրո՞ւ-
մըն, Լեփ դրո՛ւսին... վկայասիրին
բուրբուրն ու ագոթամատու՛ւյն, Լեփ
Թորոսի օտըն սիրի՛օւց:

Է՛յ, Թորոս Աղբար, թախի ինձ հեռ,
թախի գեղեց տանիմ հայրենիքիմ հե-
ռացյալ Հայաց ի տեղ, ի հույզ, ի
հույս... Բայց դու կը մերժես, չես
համազվիր, և ոչ տեղեկ կը բամկվիս:
«Այո, դու ուղիղ ես, հույզի՛, խրեղ-
քի՛, օտոնի՛, ա՛յդ տեղ, կորուստը՝
կորսված տեղը»³. (Ընդգծումն իմն է
Վ. Բ.):

Սիմեն Երեմյանն այս կտորը համա-
րում է Սրբանձառյանի հարկնադրական

խաչորացույցը, ավելացնելով, թե «ատկե
կարելի է թափանցել անոր հախառակած
աղբասեր սրտին մեջ: Սիրա մը տաք ու
բարեխոն Հայաստանի ավերակներուն:
ժողովներուն և թուշաններուն համար, և
ամենն ավելի դաժանելի է այդ սիրտ ան-
կեղծությունը, որ երգ մը, սրտաղբով երգ
մը կարժե՛...:

Սրբանձառյանի ուղեգրությունները,
ինչպես և մյուս գործերը, շատ բարձր են
դաժանելի Հ. Պարոնյանը, Ա. Արփիա-
րյանը և Ծերենցը: Նրանք Սրբանձառյանի
մեջ տեսնում են անխաղախ սեր դեպի
հայրենի երկիրն ու նրա դրամանությունը:

Դրախտելով «Թորոս Աղբար»-ի երկու
հատորները Ծերենցը գրում է, թե «Հա-
րենի երկրին, նորա ավերակաց, նորա ժո-
ղովրդաց, նորա սրբազայրից, նորա հիշա-
տակաց նկարագրաց մեջ հինը նորին հեռ
զիտե ճիշտ բաղադրել, յուր դրժին ասի
ամեն նկարագիր կենդանի սլատկեր կդա-
նա»²:

Ինչ-ինչ պատճառներով «Թորոս Աղ-
բար»-ի Բ. հատորը լույս տեսավ հինգ տա-
րուց հետո, «Համով Հոտով»-ի հեռ միա-
սին: Հինգ տարվա ընթացքում Գ. Սըր-
վանձառյանը դրական սրեկ դարձ չէր հրա-
տարակել: Բայց նրա գործերին ծանոթ մը-
տախտականները իրավացի էին, երբ գրում
էին հեղինակին, «Վերջապես օրացույցի մեջ
դու՛շակված ու դրված չկա Ձեր մեռնելու
օրը»:

Այս պատճառով հեղինակը պատրաս-
տեց և հրատարակեց այն ժողովածուն, որ
հետագայում դրական-բանահյուսական գո-
հարներից մեկը հանդիսացավ: Դա «Հա-
մով-Հոտով»-ն էր, որ դժբախտաբար, նրա
վերջին գործը եղավ:

Ինչո՞ւ էր գաղաթել Սրբանձառյանի գը-
րիչը: Որովհետև որպես ճանր սողի տան
աղան և մշակը, ինչպես, գրում էր նա,
«այդի փորելու, քաղհանք բնելու, արտ
ջրելու, վրած պատերը շարելու, խառնակ
ճամբայները հարթելու, անպեռ բույսեր

¹ Թորոս Աղբար 1, էջ 5:

² Նույն, 1, էջ 6-2:

³ Նույն, 1, էջ 2:

¹ Երեմյան, «Դրագետ հայեր» 1, 1913. Վենե-
տիկ, էջ 221, 222:

² Մեղու Հայաստանի, 1886, № 37:

խտակերու, ցորեն հնձելու, ալյուր աղալու ծառայութեանց մեջ գտնուեցաւ, և տեղ տեղ ալ գլուխս կոտորեցին, կուրծքս պատռեցին, սիրտս ծակեցին»¹։ Ոոսքը այն շրջաններէ մասին է, երբ Սրվանձաթյանը Պոլսի պատրիարքարանի հրամանով քննչական պաշտոններով շարունակ գալառներն էր մեկնում կնճառու հարցերը լուծելու համար։ Եւ արդարեւ, այդ պահի գալառական իրադարձութիւնները այն աստիճան խռովեցին ընդհանր օւնեին, որ ճշմարիտ և ժողովրդական գործիչը պետք է հանդիպեր անասելի դժգոհութիւններին։ Նա, այնուամենայնիւ, իր շրջապատեցյալն պահին էլ, կարողանում էր ժամանակ գտնել իր սիրած աշխատանքով՝ ժողովրդական բանահայտութեամբ զբաղելու։

Ակնի առաջնորդական պաշտոնը թողնելով Սրվանձաթյանը պատրիարքարանի հրամանով 1880-81 թ.թ. Վանի հայոցի առջի ժամանակ շտապում էր հասնել իր ծննդավայրը, վտանգին հասնելու և «ճշկուլթի մը ուժը չափով» ժողովրդին օգնելու համար։ Նրան օգնութեան էր կանչել իր ուսուցիչն ու ընկերը, Որթման Հայրիկը։ Նրանց ձեռք էին կարկանդակ Վանի դավառի հայ, թուրք և այլ սովահար ժողովուրդները։

Այստեղ էլ Սրվանձաթյանը լծվում է աշխատանքի և Հայրիկի հետ կարճ ժամանակում կարողանում կորստից փրկել ժողովրդին։ Նրանք ոչ մի խտրութիւն չէին դնում քուրդայիների և ալազգիների միջև։

Գ. Խալիսկոպոս Սրվանձաթյանի քաղաքական հայրենասիրական աշխատանքը վաղուց հայտնի էր Օսմանյան կառավարութեանը։ Ուստի 1880-ական թվականների վերջերին, Սրվանձաթյանը հեռացվեց Տրապիզոնի առաջնորդական պաշտոնից ու հայ ժողովրդից նրան մեկուսացնելու նպատակով տարվեց Պոլիս։ Նա այդ օրվանից ընդմիջում գրկվեց Հայաստան վերադառնալու իրաւունքից, դառնալով Հայաստանի ամենաազգայն պանդուխտը... Պոլսի իրեն

համար անհարազատ իրականութեան մեջ, այնտեղ, որտեղ այլևս անկարելի էր հայը հայուն ծանուցանել, որտեղ չկային «հայրենյաց համը ու հոտը», հողն ու ջուրը։

Սրվանձաթյանը զգում էր իր սիրելի ծննդավայրի այրող կարոտը։ Պանդխտութեան մեջ մենութիւնն էր նրա անբաժան ընկերը։ Բայց երկար չտևեց այդ մենութիւնը։ Մանր ապրումների և նյութական զրկանքների մեջ նա հյուսիսեց և հիվանդացաւ։

Հայրենիքի այրող կարոտը սրտում, նա վերջին անգամ շնչեց չսիրած օդը և հանձնվեց այն հողին, որից երբեմն շտապում էր հեռանալ՝ մայր երկրի օդը ծծելու և Թորոս Ալթարին բարեւ տանելու համար։

1878-ի հունիսին Բերլինի «Վեհաժողովից» հիասթափված Հայաստան վերադարձով հայ պատգամավորութիւնը։

Եվրոպական օրինատացիայի կողմնակից հայ գործիչներից շատ-շատերը տեսնելով «Վեհաժողովի» ապականութիւնը իրենք ևս հիասթափութիւն ապրեցին։ Այդ հիասթափութիւնը համատարած ընդլստ ստացավ հայ հասարակական մտքի մեջ և որպէս կապար ծանրորեն նստեց նրա ուղեղի վրա։

Ինչպէս տեսանք, Գ. Խալիսկոպ. Սրվանձաթյանը առանձին ակնկալութիւն չուներ Եվրոպայից, իսկ հայկական հարցի վերջին ժամից հետո նա հաստատապէս և անվերապահորեն կանգնեց հակադեմոստական պատճառմայի վրա։

Բերլինի կոնգրեսը նրա կողմից սուր ծաղրի ենթարկվեց։ Եւ դա պատահական չէր։

Պատմական անցյալին և իր ժամանակի քաղաքական բարդ անց ու դարձին քաջաժանոթ լինելով Սրվանձաթյանն ուրիշ ճամբա չուներ։

Նրա քաղաքական տեսադաշտում կարծես ուրվագծվում էին դեմոստական վանդալների այն ոճերները, որոնք աշխարհի ու մարդկութեան միտքը պիտի ցնցեին իր մահից հետո։

¹ Համով—Հոտով. Գ. Պոլիս, 1884, էջ 8.

1914-1918 թվականներին գերմանական իմպերիալիստների՝ Զինդիգլխանի այդ անարդ հեանորդների թելադրանքով սուլթանական Տաճկաստանի դաշինքները ավերեցին ու բնաջնջեցին ամբողջ Արևմտահայաստանը:

Հայաստանը վերածվեց Գողգոթայի: Գերմանական վիսնդալիզմին զոհ գնացին հայ ժողովրդի հարյուր հազարավոր լավագույն զավակները:

Հայ ժողովուրդը չի մոռացել այդ Գողգոթան:

Հայ ժողովուրդը չի մոռացել գերմանական բարբարոսների անլուր ոճրադործութունները, որ այսօր շարունակում են հիտլերյան ալիազակները: 14 թվականի Արևմտահայաստանի բնաջնջումից մազա-

պուրծ եղած և այժմ Սփյուռքում ապաստան գտած հայ հայրենասերները ամեն կերպ օգնում են մեր պայքարին ընդդեմ ֆալիստական հորդանների՝ հողմացրիվ անելու ֆալիզմը և առհավետ ազատագրելու ֆալիզմի զնդանում տնջացող բոլոր ազգերին ու ժողովուրդներին:

Սփյուռքի հայության քրտնաջան վաստակով կառուցված տանկերի շարասյուններով հայ ժողովրդի կորովի զավակները՝ կարմիր վարդանի ու արին Մուշեղի պանծալի շառավիղները այսօր Սովետական Միության փառապանծ Բանակի շարքերում մարտնչում են հիտլերյան հրոսակների դեմ և անթառամ փառքով պսակում իրենց ի փառս և ի պարծանս Հայ Ժողովրդի և Մայր Հայրենիք Սովետական Հայաստանի:

Վ. ԲԴՈՅԱՆ